

ВПЛИВ ХАСИДИЗМУ І КАБАЛИ НА ПОЕЗІЮ РОЗИ АУСЛЕНДЕР

На основі окремих поезій Рози Ауслендер аналізуються впливи філософських, релігійних і містичних вчень та уявлень на її творчість. Увага зосереджується на окремих віршах із філософсько-релігійного циклу. Здійснюється спроба наблизити філософську систему хасидизму до українського читача через аналіз поезії Рози Ауслендер. Побіжно ознайомлено з хасидизмом, основами кабалістичного вчення, філософських ідей Баруха Спінози та Костянтина Бруннера.

Ключові слова: Роза Ауслендер, хасидизм, Кабала.

Сьогодні пересічному буковинцеві мало про що говорить поняття «хасидизм». Проте сучасна Садгора (німецькою Sadagora), тепер частина міста Чернівців, наприкінці ХІХ ст. – до кінця 30-х рр. ХХ ст. була одним із центрів хасидизму і місцем паломництва ортодоксальних хасидів у Східній Європі. Протягом останніх років окремі, хай і дуже ще нечисленні публікації українською мовою, почали поволі заповнювати цю одну з багатьох «білих плям» в історії Буковини.

Із хасидизмом тісно пов'язане ім'я чернівецької поетеси Рози Ауслендер, яка є однією з найвидатніших постатей німецькомовної літературної сцени післявоєнного часу і одним із найпотужніших авторів буковинської німецькомовної літератури ХХ століття. Її творчість, ще донедавна зовсім невідома в Україні, сьогодні поступово повертається на батьківщину.

Про Садгору як осередок хасидизму існують численні студії й дослідження єврейських, німецьких, австрійських, американських та інших авторів. Інтерес до німецькомовної літератури Буковини в колах іноземних германістів і літературознавців також набагато вищий, ніж на батьківщині, а перелік кількості різноманітних видань, присвячених вивченню літератури, культури та історії Буковини, передусім другої половини ХІХ ст. – середини ХХ ст., займає тисячі сторінок бібліографії. Більшість цих праць, на жаль, недоступні для нас у вітчизняних бібліотеках. Українські ж науковці тільки в останні роки стали виявляти інтерес до цього питання, як і до культурно-мистецького і духовного феномена Чернівців австрійського і румунського часів загалом.

Ця стаття має на меті проаналізувати на основі окремих поезій Рози Ауслендер впливи філософських, релігійних і містичних вчень і уявлень на її творчість. Зрозуміло, що обсяг статті дозволяє зосередити увагу тільки на одиничних віршах із філософсько-релігійного циклу. Вона є спробою наблизити цю, таку, на перший погляд, далеку від нас, філософську систему хасидизму до українського читача, через аналіз поезії Рози Ауслендер. Це зумовлює актуальність і наукову новизну запропонованої статті.

Якщо простежити витоки цієї релігійно-філософської течії, то в цьому контексті знову ж таки неминуче фігуруватиме Буковина. Ізраїль бен Еліезер – Баал Шем Тов (1700-1760, у перекладі з гебрійської: «майстер божественного імені») [1, S. XX6], – одна з ключових фігур східноєвропейського хасидизму, виходець із Поділля, деякий час жив і проповідував у Вижниці. Пізніше у Вижниці сформувалася ціла династія вижницьких цадиків.

У середині XIX ст. за дозволом барона Мустеци в Садгорі поселився Ізраїль Фрідман, рабин, який втік із Російської імперії. Він став засновником династії Садагорських вундеррабі, й це передмістя Чернівців поступово перетворилося у центр паломництва хасидів не тільки з Буковини, а й із Галичини, Бессарабії, інших прилеглих областей Російської імперії та Румунії.

Роза Ауслендер, яка хоч походила з ліберальної єврейської родини, що не сповідувала хасидизм, була дуже добре обізнана з філософією і містиккою хасидизму і Кабали. І не тільки тому, що в час її дитинства і юності вивчення наук, філософії і мистецтва було ознакою доброго тону в Чернівцях; батько Розі до 17 років сам виховувався при дворі вундеррабі у Садгорі й також повинен був стати рабином, тож усі релігійні премудрості знав досконало. Однак сталося так, що 17-літнім юнаком він віддав перевагу усе-таки світському життю, «закохався у світське місто» [2, с. 41], як напише пізніше Роза Ауслендер, й вирішив обрати іншу професію. Проте Розі з дитинства відомі були хасидські легенди і вірування з уст батька. Сім'я вела спосіб життя «просвіченого» єврейства, але в домі Шерцерів (таке дівоче прізвище Розі) дотримувалися всіх єврейських свят і виконували важливі релігійні ритуали.

Вона брала уроки гебрійської мови і таємного вчення іудеїв – Кабали. Зовсім юною захопилася філософією, особливий вплив на неї справило вчення голландця Баруха Спінози, в якому вона знайшла багато спорідненого з хасидськими уявленнями, близькими їй з дитинства. Тож весь цей багаж знань просто-таки не міг не позначитися на її творчості.

Особливий дух, який панував у Чернівцях до початку Другої світової війни, Роза Ауслендер описує, дещо ідеалізуючи, так: «Altjüdisches Volksgut, chassidische Legenden „lagen in der Luft“, man atmete sie ein... Czernowitz war eine Stadt von Schwärmern und Anhängern. Eine große Schar bekannte sich zur Lehre des bedeutenden Berliner Philosophen Constantin Brunner. In keiner anderen Stadt... hatte Brunner so viele ergebene Anhänger wie in Czernowitz. – Hier gab es: Schopenhauerianer, Nietzscheanbeter, Spinozisten, Kantianer, Marxisten, Freudianer...» [3, S. 107-109].

Перш ніж звернутися до поезій Розі Ауслендер, наведемо найважливіші відомості з історії єврейської релігії та течії хасидизму.

Єврейська релігія монотеїстична. Монотеїзм відрізняв її від багатьох інших релігій, зокрема природних, які вшановують велику кількість богів, а також від таких великих, як єгипетська, вавилонська, грецька і римська. Єврейський Бог є єдиним богом, далеким, невидимим і недосяжним для людини і світу, дистанцію між ним і простим смертним останній не може подолати ніяким чином.

Єврейська ортодоксія намагалася протягом століть тримати уявлення про Бога якомога далі від будь-якого міфу, адже саме через міф, як побоювалися стражники релігії, в релігію може просочитися багатобожжя. Першим законом, який стояв на скрижалях, дарованих Мойсеєві, було: «Хай не буде Тобі інших богів передо мною» [Вихід XX:3].

До початку Середньовіччя ортодоксії справді вдалося вберегти єврейську релігію від появи будь-яких містичних елементів. Аж «доки наприкінці XII ст. на півдні Франції не виникла теологія, яка через контакт з александрійсько-гностичною традицією внесла нові, містичні елементи в існуючу релігію. Тим самим було закладено основи Кабали, теологічне формування якої відбувається у XIII і XIV ст. у Північній Іспанії. З вигнанням євреїв з Іспанії таємне вчення поширюється у Східній Європі та Палестині» (тут і далі переклад наш. – О.М.) [7, с. 58].

У XVIII ст. у Галичині на основі кабалістичного вчення виникає суспільно-релігійний рух, який отримує назву хасидизм (*chassid* означає «благочестивий») [1, с. XX5]. Хасидизм – це народна релігія, яка обходиться без ієрархічного поділу церковної структури. Віруючі об'єднуються навколо цадика (*zadik* – «праведний»), якого ще називають «вундerrабі» [7, с. 58] і якому приписують особливу силу зцілення і передбачення. Хасидизм – не релігія для освічених людей, це містика для простого віруючого народу, це релігійно-філософська концепція, яка допомагає вижити і вистояти простому люду в найскладніших буденних ситуаціях. Хасидизм наближує Бога, переміщує його з площини недосяжної для простого хасида в його безпосередню близькість, його життя й переживання. Так би мовити, з неба на землю. Хасид відчуває всеприсутність Бога в найнезначніших речах, у рослинах, тваринах, у найбанальнішій виконуваний ним щодня роботі. За хасидськими уявленнями, Бог наділив частиною свого світла своє творіння. Божественна енергія світла прихована у всьому, що є на землі, у вигляді божественних іскор. «In allem, was in der Welt ist, wohnen heiligen Funken, kein Ding ist ihrer ledig. Auch in den Handlungen des Menschen, ja sogar in der Sünde, die ein Mensch tut, wohnen Funken der Herrlichkeit Gottes» [5, S. 34]. Завданням кожного хасида є розпізнати ці іскри, а відтак «очистити» їх і знову повернути божеству. Містичне єднання хасида з Богом відбувається під час читання Святого письма, через молитви, а також музику і танець, під час якого хасид досягає екстазу. Серед дослідників хасидизму й історії євреїв Східної Європи побутує думка, що без життєстверджуючої сили хасидизму східноєвропейське єврейське населення, яке часто жило в страшенній бідності і нужді, інакше просто не могло б витримати такого існування [7, с. 59].

Ту релігійно-містичну атмосферу, в якій виріс батько, дуже виразно передає поезія «Der Vater»:

Am Hof des Wuderrabbi von Sadagora
lernte der Vater die schwierigen Geheimnisse
Seine Ohrlocken läuteten Legenden
in den Händen hielt er den hebräischen Wald

Bäume aus heiligen Buchstaben streckten Wurzeln
 Von Sadagora bis Czernowitz
 der Jordan mündete damals in den Pruth
 magische Melodien im Wasser
 Der Vater sang sie lernte und sang das
 Erbe der Ahnen verwuchs mit
 Wald und Gewässern

Hinter den Weiden neben der Mühle stand die geträumte Leiter
 an den Himmel gelehnt
 Jakob nahm auf den Kampf mit den Engeln
 Immer siegte sein Wille

Von Sadagora nach Czernowitz und
 zurück zum Heiligen Hof gingen die Wunder
 nisteten sich ein im Gefühl
 der Knabe erlernte den Himmel kannte die
 Ausmaße der Engel ihre Distanzen und Zahl
 War bewandert im Labyrinth der Kabbala

Einmal wollte der Siebzehnjährige
 die andere Seite sehn
 ging in die weltliche Stadt
 verliebte sich in sie
 blieb an ihr haften [40, с. 98].

Три географічні назви визначають ландшафт, в якому відбувається дія вірша: дві з них – назви місць (Садагора, Чернівці) і третя – назва річки – Прут. Але ці реальні географічні дані східноєвропейського регіону служать тільки для окреслення іншого релігійного ландшафту, який знаходиться всередині цієї топографії. Ми маємо справу зі своєрідною просторовою проекцією: духовний погляд хасида бачить на цій місцевості особливий світ, свою «землю обітовану», ізраїльську країну першовитоків, інакше кажучи, свою духовну батьківщину: Прут стає Йорданом, поряд із млином стоїть драбина Якова зі Старого Завіту, по якій спускаються і підіймаються ангели, щоб так утримати зв'язок між Верхом і Низом, між Богом і Людиною. Центральним місцем цього священного ландшафту є не тодішня столиця герцогства Буковини Чернівці, а маленьке містечко Садагора, адже саме тут знаходиться двір вундеррабі.

Дещо відхиляючись від аналізу тексту, зауважимо, що становище єврейського населення на території Буковини за часів Австро-Угорщини було – порівняно з умовами їх одноплемінників у деяких інших частинах монархії, не кажучи вже про інші європейські країни, – майже привілейованим. Звісно, що такі сприятливі умови розвитку гарантувала євреям перш за все політика Габсбургів. Недаремно ж Чернівці називали «австрійським Єрусалимом» [6, с. 29]. Знаючи, яке значення має для кожного єврея річка Йордан, розуміємо, що за майже провокаційним по

відношенню до священної ріки висловлюванням «Йордан упадав тоді у Прут» стоїть щось набагато більше, ніж поетична метафора. Ця просторово-часова трансформація зумовлена не тільки особистими переживаннями і досвідом, а ґрунтується на досвіді общини, до якої належить авторка.

Кабала – це таємне вчення іудеїв, доступне тільки вибраним і посвяченим у тонкощі премудрості учням, завданням яких є передавати тайни у спрощеній, зрозумілій формі віруючим. Але навчання хасида пов'язане не стільки з головою, тобто з розумовою діяльністю (як це є, наприклад, при вивченні Талмуду), це більше інтуїтивне навчання за допомогою почуттів. Дива мусять «звити гніздо» в почуттях. Щоб відчуті і сприйняти присутність у природі Божественного, хасид повинен насамперед загострити свої відчуття. У цьому процесі важливіше місце, як здається, належить вуху, ніж оку:

«... його пейси видзвонювали легенди... / магичні мелодії у воді /
батько співав їх учив і співав... [2, с. 41]

Так, шліфуючи гостроту своїх відчуттів, батько пізнавав спадщину предків, зростався із «лісом і водоймами». Для того, щоб все це відчуті, віруючий мусить найперше сотворити в собі «тишу». І тільки в цій медитативній тиші вухо відкривається для сприйняття «голосів», які лунають ззовні і зсередини. Це голоси предків, які промовляють із легенд, але це й божественні голоси природи, якими є і мелодії води. Коли хасид у такий спосіб встановлює зв'язок із Богом, він оживляє божественні іскри у природі і сприяє тому, щоб у його оточенні спалахнула Божа всеприсутність.

Подібно до того, як у світі скрізь розсіяні божественні іскри, також літери, з яких складається Боже ім'я, для хасида присутні у всьому Його творінні. Із звуків цих літер складається розмаїття голосів природи, які «транслітерують» ім'я Господа. Учні вундеррабі вчать також перетлумачувати побачену реальність у містичну дійсність. «Опанувати значення літер гебрайського алфавіту – означає зрозуміти божественну сутність зовнішнього світу; а структура зовнішнього світу знаходить точне відображення у літерах абетки, з яких і завдяки яким формується, врешті-решт, кожна думка, а відтак – кожна людська свідомість» [8, с. 21].

Остання ж строфа це, власне, коротко сформульована історія «зради» – зради світові хасидизму й містики. «Інший бік» (гебрайською „sita achra”) у розумінні побожного єврея – це бік, що протистоїть святому, світу минушого й світу зла, це світ невіруючих» [7, с. 64]. Світські Чернівці й асимільоване єврейство – ось протилежність своєрідному мікрокосмосу хасидів, який так близько від них у просторовому вимірі і водночас так далеко у вимірі духовному.

Для малої Рози світ хасидизму, про який вона чула від батька, був, напевно, своєрідною казкою, а в дитячій уяві назавжди закарбувалися побачені картини й образи, як, наприклад, таємничого старця хасида:

SADAGORER CHASSID

Achtzigjähriger Greis
 Sein Bart betete weiß
 Auf der Brust

Auf seinem Kaftan
 Erholten sich Engel
 Von der Anstrengung weltlicher Flügel
 Die Sabbatkrone
 das Stramel
 war sein einziger Schmuck

Die Lider gesenkt
 sein Blick von Schleiern umspinnen
 wohnte im Bethaus

Montag und Donnerstag Fasten:
 leicht sei der Leib
 seine Speise: Preisen
 Sichwiegen im Rhythmus der
 Bibelgebete und anderer
 heiliger Worte

Wenig Worte –
 die Scheinwelt sei nicht besprochen
 nicht betastet mit fettem Interesse
 Erscheinungen sind Schemen
 dem Wesen (nicht ausgesprochen der Name!)
 diene dein Geist

In der doppelgerollten Tora
 liegen Licht und Lied
 spricht die Geschichte des Volks
 Sieh die Geliebte:
 im goldgestickten Samtgewand und
 krönenden Kopfschmuck
 dürfen deine Lippen sie küssen
 darfst du sie halten im Arm
 und tanzen mit ihr tanzen
 zu Ehre des Herrn
 Tanzte der Sadagorer Chaasid
 mit den andern Chassidim [2, с. 42].

Дуже колоритну картину створює поетеса за допомогою зашифрованих, на перший погляд, формулювань. Вісімдесятилітній хасид святкує шабат, або свято Тори. Його вік – це вік пророка, біблійний вік. Це мудрець, який усе життя читав священні книги і

досліджував таємниці Кабали. Атрибути його зовнішності – прості, але символічні: білосніжна борода, білий кафтан і єдина прикраса – штрамель, шапка, яку вдягають хасиди у день шабату. Погляд хасида звернений усередину, в себе самого, а не в зовнішній світ. Він живе у молитовному будинку, в синагозі, власне, – в молитві. Хасид постійно шепоче молитви. Його плоть нібито позбавлена впливу земного тяжіння. Він, творячи молитви, постійно похитується в ритм словам, божественний ритм. Зовнішній світ (нім. *Scheinwelt* – уявний, рос. «мнимий») не заслуговує на те, щоб про нього говорити, витратити слова, не вартий і того, щоб пізнавати його на дотик, адже всі речі у ньому – тлінні, минуці, лише відблиски справжнього. Уся увага хасида, його устремління віддані Тому, чиє ім'я не можна вимовляти.

Тут стикаємося з цікавим явищем, з одним із табу, пов'язаних з іменем Бога. У молитвах рабинів вживаною ідіомою для позначення Бога є формула «святий Єдиний, нехай святиться він». Гебрайська Біблія називає Бога різними іменами, найпершим з яких є – у латинській транскрипції – JHVH. Чотири гебрайські букви утворюють так звану тетраграму, і вимовляти це ім'я Боже могли тільки вибрані особи, загалом же існує строга заборона, бо ніхто не може зрівнятися з Всеєдиним. Відтак Баал Шемом, «майстром божественного імені», є той, хто має особливі знання і вміє поводитися зі священними складами» [11, с. 13-14]. Він також володіє творчими силами, бо все на землі було створено саме *промовлянням* Господа: «Споконвіку було Слово, і слово було у Бога... Усе через нього повстало, і ніщо, що повстало, не повстало без нього...» [Івана 1:1, 1:3].

Шабат – сьомий день, коли Господь спочив після створення світу. Шабат означає відпочинок для всіх віруючих і водночас дає відновлення сил, а також відновлення надії на прихід Месії. «У день шабату в багатьох місцевостях, переважно в селах, існував звичай приводити «наречену шабату», молоду святково вдягнену дівчину. Для хасида нареченою шабату є згорток Тори. Він тримає її в руках, як кохану дівчину, цілує її і танцює з нею. Плоть стає невагомою, танок – це молитва тіла, сповнення обов'язку перед Богом. Танок, який починає старий хасид, це знак іншим хасидам приєднатися до нього. У спільному танці віруючі, дотримуючись одного ритму, зливаються в одне ціле, досягаючи релігійного екстазу, кругові рухи символізують поклоніння Богам, оскільки вони є наслідуванням кругового руху Божественного» [7, с. 66]. Танець, таким чином, виконує подвійну функцію: релігійну та соціальну, адже він є ритуалом людської спільноти, і як будь-яка спільна дія дає відчуття приналежності до колективу, спільноти.

У 18-річному віці Роза Ауслендер знайомиться з ученням єврейського філософа Баруха Спінози. У його філософії монізму вона знаходить знайомі їй ідеї, які доповнюють хасидські уявлення її дитинства і дозволяють по-новому їх переосмислити. Найважливішим, на нашу думку, спільним елементом, властивим філософії Спінози і ідеям хасидизму, є таке твердження Спінози: «Я сприймаю Бога як іманентну, а не зовнішню причину всіх речей. Я стверджую, що все існує в Богам, як це стверджував Святий Павло і, можливо, всі античні філософи, навіть

якщо вони й висловлювали це в інакшій формі, а також старі гебреї, як це можна зрозуміти з деяких традицій, що, певна річ, неодноразово фальшиво трактувалися» [9, с. 410]. Отож паралелі очевидні: Бог присутній у всьому суцшому, треба тільки вміти побачити часточки, «іскри» його.

У поезії «Das Eine» Роза Ауслендер висловлює своє філософське сприйняття в поетичній формі:

Allüberall
das Eine
mit sternhaftem Ernst
an zahllosen Wesen und Dinge
verteilt
in zahllose Gewänder gehüllt

Deinen Glauben ans Eine
kann keine Erfahrung vernichten
du bleibst
der Hüter des Wunders [4, S. 18].

Бог – Єдиний, з якого вийшло Незчисленне (творіння). За кабалістичними уявленнями, «Бог є *En-sof* (дослівно: без кінця). Поняття *En-sof* свідчить тільки про те, що Бог не подібний ні на що, що ми знаємо. *En-sof* є лише нескінченно далеким ЧИМОСЬ, але не тим, до кого ми звертаємося – ТИ – у наших молитвах чи при виконанні культових дій під час богослужіння. Це звертання можливе тільки тому, що, попри всю свою віддаленість, Творець дає пізнати себе своєму творінню. Еманациями, випромінюванням Божественного є числа – *Sephirot*. Проте це не слід розуміти так, що Бог «загубився» у своєму творінні. Бог завжди залишається собою, і водночас він присутній у кожному створінні неподільно, як одне ціле» [11, с. 21-22]. Те, що Бог єдиний із Космосом, але не ідентичний йому, – один із нерозв'язних парадоксів Кабали.

Роза Ауслендер виражає всеприсутність Єдиного в Космосі через «Єдине» (*das Eine*), для Космосу використовує абстрактний прислівник *allüberall* (все-скрізь), для Безмежного – слово *zahllos* (незчисленне, незліченне). Висока абстракція перемежовується образними уявленнями. Образ зірок використаний для візуалізації нескінченності: як вони в незліченній кількості розсіяні у всесвіті і своєю незліченністю утворюють всесвіт, так Єдине, тобто Бог, розсіяне із «зоряною серйозністю» в незліченних істотах і речах, а нескінченність істот і речей віднаходить свою єдність тільки в Богові. Одне є водночас видимим і прихованим. Воно є скрізь, але огорнуте «незчисленними шатами», а тому пізнається не очима, а тільки через віру.

Друга строфа адресована уявному співрозмовнику – «ти». Узагалі, більшість віршів Рози Ауслендер діалогічні, її поезія, за її власним висловлюванням, «richtet sich in den meisten Fällen an ein Du» [10, S. 170]. Однак із певністю можна стверджувати, що «*ти*» Ауслендер у даному випадку дуальне: це не просто апелювання до читача-однодумця, а й вираження власного «я».

Подаючи в першій строфі дефініцію своєї віри в Бога, вона другою підтверджує непохитність власної віри. Це визнання містить два

фундаментальних висловлювання: перше, що жоден емпіричний досвід, негативний чи позитивний, не може знищити її переконання в існування Єдиного. Друге – що вона свідомо відповідальності за збереження цієї віри як віри в диво єдності Бога і його творіння.

Поезії Рози Ауслендер, вкорінені в релігії, філософії, містиці єврейського народу та її батьківщини, утворюють один із найцікавіших циклів її поетичної творчості. Водночас розуміння й інтерпретація творів цього циклу вимагає чимало додаткових знань. Частина поезій поетеси взагалі неможливо дешифрувати, не володіючи тими знаннями, які мала авторка і які вона «закодувала», трансформувавши в поетичні образи, висловлювання, метафори. Тому передумовою роботи над творчістю Рози Ауслендер є хоча б побіжне ознайомлення з хасидизмом, основами кабалістичного вчення, філософських ідей Баруха Спінози та Костянтина Бруннера.

1. *Allerhand Jacob*. Das Judentum. Band 2. Vom Talmud bis zur Aufklärung. – Gründerverein Zwi Perez Chajes Schule, Wien, XIX87. – 240 S.
2. *Ausländer Rose*. Phönixzeit / Роза Ауслендер. Час фенікса (Пер. з німецької Петра Рихла). – Чернівці: Молодий буковинець, XIX98. – 248 с.
3. *Ausländer Rose*. Czernowitz, Heine und die Folgen. In: *Ausländer Rose*. Die Nacht hat zahllose Augen. Prosa. – Frankfurt am Main, Fischer Verlag, XX01. – S. 96-99.
4. *Ausländer Rose*. Treffpunkt der Winde. – Frankfurt am Main, Fischer Verlag, XX02. – XIX2 S.
5. *Buber Martin*. Baal Schem Tow. Unterweisung im Umgang mit Gott. – Heidelberg, Verlag Lambert Schneider, XIX81. – 166 S.
6. *Corbea-Hoisie Andrei*. Czernowitzer Geschichten. Über eine städtische Kultur in Mittel(Ost)-Europa. – Wien-Köln-Weimar, Böhlau Verlag, XX03. – 256 S.
7. *Firges Jean*. Chassidische Einflüsse in der Lyrik Rose Ausländers // Gans M., Vogel H. (Hrsg.) „Immer zurück zum Pruth“. Dokumentation des Czernowitzer Symposiums – 100 Jahre Rose Ausländer. – Baltmannsweiler, Verlag Hohengehren, XX02. – S. 58-71.
8. *Mandel Gabriele*. Gezeichnete Schöpfung. Eine Einführung in das hebräische Alphabet und die Mystik der Buchstaben. – Wiesbaden, Marix Verlag, XX04. – 142 S.
9. *Spinoza Baruch*. Ethik. – Leipzig, Verlag Philipp Reclam, XIX75. – 432 S.
10. *Wallmann Jürgen P*. Unter innerem Zwang schreiben. Gespräch mit Rose Ausländer über ihr neues Buch „Mein Atem heißt jetzt“ // *Ausländer Rose*. Die Nacht hat zahllose Augen. Prosa. – Frankfurt am Main, Fischer Verlag, XX01. – S. 169-170.
11. *Wehr Gerhard*. Kabbala. – München, Diederichs, XX01. – 96 S.

Zusammenfassung

Der Chassidismus prägte die besondere Atmosphäre der Heimatstadt von Rose Ausländer, viel Wissen über die hebräische Religion und die Kabbala wurde ihr noch im Elternhaus vermittelt. Viel Verwandtes findet sie später in der Philosophie Baruch Spinozas. Immer wieder greift sie in ihren Gedichten auf das altjüdische Kulturgut, die Geheimlehre der Hebräer und die Lehrsätze Spinozas zurück.

Schlüsselworte: Rose Ausländer, Chassidismus, Kabbala.